

การบริหารธุรกิจตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท Business Administration Based on Theravada Buddhist Philosophy

สิรินทร์ กัญยาริยะ, เมธา หริมเทพาธิป และ กิรติ บัญเจือ
Sirin Gunyaviriya, Metha Harimtepathip and Kirti Bunchua
มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา
Suan Sunandha Rajabhat University

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาแนวคิดการบริหารธุรกิจและหลักธรรมที่พบได้ในพระสูตร 2) การบริหารธุรกิจตามหลักธรรมที่พบได้ในพระสูตร และ 3) วิจารณ์งานวิจัยในสังคมไทย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้การวิจัยเชิงเอกสาร ศึกษาพระไตรปิฎกและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทางพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลัก โดยรวบรวมข้อมูลทั้งจากแหล่งข้อมูลในประเทศและจากแหล่งข้อมูลต่างประเทศ ได้แก่ หนังสือต่างๆ ที่เกี่ยวกับการบริหารธุรกิจโดยทั่วไป ซึ่งเน้นการบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงานเป็นสำคัญ

ผลการวิจัยพบว่า 1) แนวคิดการบริหารอาจมีได้หลายรูปแบบแต่ทุกแบบเน้นที่ความสำเร็จเป็นจุดหมายเหมือนกัน โดยใช้วิถีต่าง ๆ กัน 2) การบริหารตามพระไตรปิฎกนั้นเน้นการฝึกฝนข่มจิตใจของตนให้อยู่เหนืออารมณ์ โดยฝึกทั้งศีลด้วยการรักษากิริยามรรยาทและปฏิบัติสมาธิ ทำจิตใจให้มั่นคงไม่หวั่นไหวกับสิ่งที่เข้ามากระทบ และเจริญปัญญาให้รู้เท่าทัน รู้เหตุ รู้ผล ไม่เป็นทาสของอารมณ์ รู้จักประยุกต์หลักธรรมมาใช้อย่างรัดกุม ใช้ปัญญาแก้ปัญหาในทุกสถานการณ์อย่างมีเหตุผล รู้จักรักษากิริยามรรยาทตนเอง ให้ดี (การครองตน) ได้แล้วก็พึงคอยสอนผู้อื่นให้รู้และกระทำตามด้วยการปรารถนาดีต่อผู้อื่นโดยใช้คุณธรรม เอาใจใส่สมาชิกในองค์กร ปลอดภัยให้กำลังใจกันและกัน (การครองคน) รู้จักใช้บุคคลตามความสามารถของแต่ละคน ในการปกครองด้วยหลักแห่งธรรมาภิบาล เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม เกิดประโยชน์แก่บุคคล แก่สังคมหมู่ใหญ่ แก่มวลมนุษยชาติ (การครองงาน) 3) การวิจารณ์งานวิจัยในสังคมไทย ควรนำเอาผลการวิจัยไปสร้างและขยายผลเป็นแบบจำลองหลักสูตรการบริหารเชิงพุทธสำหรับพัฒนาผู้นำองค์กร และนำผลวิจัยในส่วนที่เป็นหลักธรรมสำหรับผู้บริหารไปปรับใช้ในองค์กรทางด้านการบริหาร ใช้หลักธรรมการบริหารตน บริหารคน และบริหารงานมาปรับใช้เพื่อการพัฒนาในระดับปัจเจกบุคคล

คำสำคัญ: การบริหารธุรกิจ, พุทธปรัชญาเถรวาท, พระไตรปิฎก

Abstract

This research aims 1) to study the concepts of business administration, according to the principles found in the Sutra 2). to manage the business, according to the Buddhist principles found in the Sutra 3). to apply this research for Thai society. This research is qualitative research approach utilizing documentary research. Studying Tripitaka and research documents related to Theravada Buddhism. Data were collected from secondary sources in the country and outside the countries, includes various books about general business administration, focuses on self-management, human management and management as the key

The result of the research shows that the administration can take many forms, but all forms focus on success as well, using different paths. The Tripitaka administration emphasizes training the mind beyond emotions. Training oneself must be done in terms of Sila, Samadhi, Panya. Sila is to maintain manners. Samadhi is to stabilize the mind and to not be vacillated by the external factors. Panya is to be smart and reasonable along with to be able to control emotions. An ability to apply the Buddha's teachings for life thoughtfully is also Panya. These things are used to reasonably solve problems in all situations. In addition, it is necessary to maintain one's self-etiquette (self-control). And then they can also teach others to know and act in goodwill with others including using morality and paying attention to members of the

organization, Comforting and encouraging one another (Governing people) having ability for personal selection to put the right person on the right job and governing the rule of good governance are important. This is for the common and personal benefits in private and public spheres (Occupancy). For the research application of this study to Thai society, the researcher would like to offer these research results to create and extend them as a Model of Buddhist Administration Curriculum for Organizational Leadership Development. And the research findings on the Buddhist principles that are fair for administrators should be adapted for using in the administrative organizations. The principles of self-management, human management, and administration should be adapted for personal development. And the application of the foregoing should come from the base of the moderate post-modern paradigm, so that it can respond to the happiness according to its wisdom instinct. That are creativity, adaptation, cooperation, searching and having good governance to create happiness together.

Keywords: Business Administration, Theravada Buddhist Philosophy, Tripitaka

Received: 2019-12-20

Revised: 2020-02-01

Accepted: 2020-06-11

บทนำ

การบริหารธุรกิจโดยทั่วไปเป็นการบริหารเพื่อให้องค์กรทำกำไรสูงสุด ผู้บริหารจะมีการวางแผนเชิงกลยุทธ์ (Strategic Plan) เพื่อการบริหารงานธุรกิจให้ได้เปรียบคู่แข่งเพื่อนำองค์กรไปสู่ความสำเร็จในระดับสูง เกิดความมั่นคง มีภาพลักษณ์ที่ดีต่อองค์กร ทศณะดังกล่าวนี้ทำให้เกิดปัญหาในเชิงจริยศาสตร์ ได้แก่ เราจะมีชีวิตที่ดีได้อย่างไร ซึ่งโดยทั่วไป การมีชีวิตที่ดีในโลกธุรกิจนั้นคือการทำกำไรให้มากที่สุดเพื่อให้องค์กรอยู่รอดมีคุณภาพชีวิตที่ดีและมั่นคง เพียงแต่ว่าคนในองค์กรจะต้องทำตัวให้เป็นประโยชน์เพื่อช่วยเหลือกันและกัน ในฐานะผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย เพราะไม่มีใครช่วยใครได้ในโลกของธุรกิจ แต่ละองค์กรคือคู่แข่งทางธุรกิจที่ต้องการการอยู่รอดด้วยกันทั้งนั้น การที่ใครก็ตามเข้ามาทำดีกับเราหรือช่วยเหลือเรา นั่นก็เพราะเขาเล็งเห็นถึงผลประโยชน์ที่จะได้รับจากเราไม่มากนักน้อย ดังที่ เบนธัม (Bentham) กล่าวว่า “อย่านึกว่าใคร เขาจะกระตือรือร้นช่วยท่าน นอกจากการช่วยนั้นจะเป็นประโยชน์แก่เขา คือ เขามองเห็นประโยชน์ที่เขาจะได้รับอย่างแจ่มแจ้งแล้ว มนุษย์ไม่เคยจะคิดช่วยเหลือใครเปล่าๆ ธรรมชาติของมนุษย์ถูกสร้างขึ้นด้วยวัตถุดิบปัจจุบันนี้เอง เขาจะช่วยท่านก็ต่อเมื่อเขาแน่ใจว่า เป็นการช่วยเหลือตัวเขาเองด้วยเท่านั้น” (Vatsyayan, 1986, p. 83)

การช่วยเหลือกันของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในองค์กรเป็นความร่วมมือในรูปแบบหนึ่งที่ใช้ผลประโยชน์เป็นตัวตั้ง เมื่อเกิดการรวมกลุ่มอย่างมีส่วนร่วมเช่นนี้ทำให้เกิดการตั้งคำถามได้ว่า การบริหารธุรกิจที่มีเป้าหมายเพื่อผลประโยชน์ของทุกคนในองค์กรเพียงพอหรือไม่ต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในการทำงาน สำหรับผู้วิจัยเห็นว่ายังไม่เพียงพอ เนื่องจากผลประโยชน์ซึ่งเป็นเป้าหมายสำคัญของธุรกิจเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการบริหาร กล่าวคือ เป็นเพียงส่วนของการบริหารงานให้เกิดความสำเร็จเท่านั้น ซึ่งความสำเร็จดังกล่าวก็ไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นเรื่องของผลประโยชน์เชิงวัตถุเพียงอย่างเดียว และไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับคนในองค์กรเพียงอย่างเดียว แต่การที่จะทำให้เกิดประโยชน์สุขในด้านการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้เกิดขึ้นทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา อาจจะต้องมีการกำหนดเป้าหมายหลักที่ถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิ และลำพังเพียงแค่การบริหารงานก็อาจจะไม่เพียงพอต่อการบริหารธุรกิจที่สามารถทำให้เกิดประโยชน์สุขได้แบบองค์รวม ผู้วิจัยเสนอว่า ควรมีการบริหารตน และบริหารคน ควบคู่ไปกับการบริหารงานด้วย การบริหารธุรกิจจึงจะสามารถเติบโต สร้างผลกำไร และความสุขในการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้กับคนในองค์กรได้อย่างสมบูรณ์

ในทางพุทธปรัชญาเถรวาทมีหลักคำสอนที่เกี่ยวข้องกับการบริหารอยู่มากมาย ทั้งในส่วนของบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงาน หลักคำสอนในการบริหารตนที่สำคัญ ได้แก่ ขรവാสาธรรม 4 ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม 4 ปาปณิกธรรม 3 และ สปัปฺริสธรรม 7 หลักคำสอนในการบริหารคนที่สำคัญ ได้แก่ พรหมวิหาร 4 สังคหวัตถุ 4 สปัปฺริสทาน 8 และ อคติ 4 ส่วนหลักคำสอนในการบริหารงาน ได้แก่ อิทธิบาท 4 กุลจักริฐฐิติธรรม 4 โภควิภาค 4 และ อปรินานียธรรม 7

หลักธรรมดังกล่าวนี้เป็นหลักธรรมที่ผู้วิจัยเล็งเห็นว่ามีความสำคัญต่อการบริหารและสามารถนำมาวิเคราะห์เพื่อศึกษาว่าการบริหารธุรกิจนั้นหากมีหลักธรรมของพระพุทธเจ้านำทางจะช่วยให้ธุรกิจดำเนินไปได้ตามความเป็นจริงหรือไม่ และการบริหารธุรกิจตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้เพื่ออธิบายให้เกิดความเข้าใจว่า การบริหารธุรกิจตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร เพื่อที่จะได้น้อมนำแนวทางนี้ไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการบริหารธุรกิจ พัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในองค์กรต่อไปเพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดการบริหารธุรกิจและหลักธรรมที่พบได้ในพระสูตร
2. เพื่อการบริหารธุรกิจตามหลักธรรมที่พบได้ในพระสูตร
3. เพื่อวิธานงานวิจัยในสังคมไทย

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยจะเริ่มจากการศึกษามโนคติหลักและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ซึ่งประกอบด้วยแนวคิดการบริหารธุรกิจ โดยศึกษาถึงแนวคิดที่สำคัญ 3 ส่วน ได้แก่ การบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงาน ซึ่งเน้นการบริหารธุรกิจทั่วไป ในส่วนของการบริหารตน ได้แก่ การศึกษาเรื่องภาวะผู้นำ จริยธรรมและคุณธรรมของนักบริหาร ในส่วนของการบริหารคน ได้แก่ การศึกษาเรื่องจริยธรรมองค์กร การบริหารทรัพยากรมนุษย์ การบริหารกลุ่ม ในส่วนของการบริหารงาน ได้แก่ การวางแผน การจัดการ การขึ้นนำ และการควบคุม จากนั้นได้ศึกษาถึงหลักธรรมในพระสูตรที่เกี่ยวข้องหรือสามารถนำมาปรับใช้ในการบริหารธุรกิจได้ทั้งในส่วนของ การบริหารตน บริหารคน และบริหารงาน เท่าที่ผู้วิจัยพบในประสบการณ์การบริหารธุรกิจ หลักคำสอนในการบริหารตนที่สำคัญ ได้แก่ ขรวาสาธรรม 4 ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม 4 ปาปณิกธรรม 3 และ สปัปฺริสธรรม 7 หลักคำสอนในการบริหารคนที่สำคัญ ได้แก่ พรหมวิหาร 4 สังคหวัตถุ 4 สปัปฺริสทาน 8 และ อคติ 4 ส่วนหลักคำสอนในการบริหารงาน ได้แก่ อิทธิบาท 4 กุลจักริฐฐิติธรรม 4 โภควิภาค 4 และ อปรินานียธรรม 7 โดยอาศัยการตีความเชิงปรัชญาที่บันดาลความสุขได้แก่ที่สุด

เมื่อได้ศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการบริหารธุรกิจและหลักธรรมในพระสูตร จากนั้นได้ทำการสังเคราะห์ถึงการบริหารธุรกิจตามหลักธรรมในพระสูตรใน 3 ส่วนสำคัญ คือ การบริหารตน การบริหารคน การบริหารงาน เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่สร้างความเข้าใจและมีประโยชน์ต่อการนำไปวิธานหรือประยุกต์ใช้ในด้านการบริหารธุรกิจต่อไป

การทบทวนวรรณกรรม

1. แนวคิดการบริหารธุรกิจ ประกอบด้วย 1) การวางแผน (Planning) กระบวนการวางแผน ประกอบด้วยขั้นตอนหลัก 3 ประการ ได้แก่ การกำหนดพันธกิจ (Vision) การกำหนดเป้าหมาย (Goals) และการกำหนดแผนงาน (Plans) เพื่อให้องค์กรปฏิบัติงานอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลตามที่ประสงค์

(สาคร สุขศรีวงศ์, 2559, หน้า 99) 2) การจัดองค์การ (Organizing) เป็นการจัดระบบความสัมพันธ์ของคนและงาน เพื่อการดำเนินงานในองค์การให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ โดยออกแบบในรูปแบบแผนภูมิองค์การแสดงตำแหน่ง อำนาจหน้าที่ และความรับผิดชอบที่แน่นอนและชัดเจน (อนิวัช แก้วจำนงค์, 2557, หน้า 93) 3) การออกแบบโครงสร้างองค์กร (Organizational Structure Design) ซึ่งองค์กรนำมาใช้โดยทั่วไปมี 4 ประเภท ดังนี้ (1) โครงสร้างตามหน้าที่ธุรกิจ (2) โครงสร้างตามการตลาด (3) โครงสร้างแบบผสม (4) โครงสร้างเชิงซ้อน 4) การจัดแบ่งอำนาจหน้าที่ (Authority Allocation) การที่ผู้บริหารแต่ละคนจะสามารถใช้อำนาจหน้าที่ของตนกับใครแต่ละคนนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับสายบังคับบัญชา (Chain of Command) ซึ่งจะระบุว่าผู้บริหารคนหนึ่งจะมีผู้ใต้บังคับบัญชาจำนวนเท่าใด และใครบ้างที่ขึ้นตรงกับตนเอง โดยจะเรียงลำดับตั้งแต่ผู้บริหารสูงสุดขององค์กรลงไปจนถึงพนักงานระดับล่างสุดขององค์กร (Kingsbury, 1965, p. 19) 5) การประสานงาน (Coordination) เป็นขั้นตอนสุดท้ายในการจัดองค์การ เพื่อให้ทราบว่าทำอะไรจึงจะทำให้บุคคลต่าง ๆ ภายในองค์กรมีความร่วมมือที่จะดำเนินงานต่าง ๆ อย่างสอดคล้องกันเพื่อให้การปฏิบัติงานราบรื่น (Mondy and Noe, 1990, pp. 9 -11) ซึ่งกรอบของการประสานงานที่จำเป็น มี 3 ส่วน คือ ผู้ประสานงาน (Coordinator) บทบาทและความรับผิดชอบ (Roles and Responsibilities) และ ระเบียบที่ จำเป็น (Roles and Regulations) 6) การชี้นำ (Leading) เป็นการใช้ภาวะผู้นำของผู้บริหารร่วมกับการจูงใจให้สมาชิกในองค์กรทำงานของตนเองอย่างเต็มที่ เพื่อให้องค์กรได้รับผลสำเร็จตามเป้าหมาย 7) การควบคุม (Controlling) ถือว่าเป็นการทำหน้าที่ทางการบริหารจัดการขั้นสุดท้าย ซึ่งหากองค์กรใดมีระบบการควบคุมที่ดี ก็จะส่งผลให้เกิดประโยชน์กับองค์กรในหลายลักษณะ เช่น สามารถติดตามความผิดปกติที่อาจเกิดขึ้นในการทำงานและสามารถแก้ไขได้ทันเวลา ช่วยให้องค์กรสามารถปรับตัวรับกับความไม่แน่นอน หรือปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้น ทำให้เกิดโอกาสทางธุรกิจใหม่ สามารถกระจายภาระงานและอำนาจหน้าที่ไปสู่ผู้ใต้บังคับบัญชาได้ สามารถจำกัดค่าใช้จ่ายและเพิ่มประสิทธิภาพการดำเนินงาน เป็นต้น

ในทางพุทธปรัชญาเถรวาทมีหลักคำสอนที่เกี่ยวข้องกับการบริหารอยู่มากมาย ทั้งในส่วนการบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงาน หลักคำสอนในการบริหารตนที่สำคัญ ได้แก่ ขรवासธรรม 4 ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม 4 ปาปณิกธรรม 3 และ สัปปุริสธรรม 7 หลักคำสอนในการบริหารคนที่สำคัญ ได้แก่ พรหมวิหาร 4 สังคหัตถุ 4 สัปปุริสสถาน 8 และ อคติ 4 ส่วนหลักคำสอนในการบริหารงาน ได้แก่ อิทธิบาท 4 กุลจักริฐิตีธรรม 4 โภควิภาค 4 และ อปริหานิยธรรม 7 (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546, หน้า 211)

2. การบริหารธุรกิจตามหลักธรรมที่พบได้ในพระสูตร เป็นการสังเคราะห์หลักธรรมเกี่ยวกับการบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงาน 1) การสังเคราะห์หลักธรรมเกี่ยวกับการบริหารตน ได้แก่ ขรवासธรรม ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม ปาปณิกธรรม และ สัปปุริสธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์, 2552ก, หน้า 412) หลักธรรมทั้ง 4 หมวดนี้เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญสำหรับการฝึกฝนขัดเกลาตนเองจากภายในสู่ภายนอก คือ มุ่งขัดเกลาจิตใจ อุปนิสัย จริต ความเชื่อให้เป็นไปโดยธรรม มีธรรมเป็นที่ตั้ง มีธรรมเป็นเป้าหมาย อันจะส่งผลให้บุคลิกภาพภายนอกเป็นผู้นำที่ทันสมัย เป็นผู้นำที่สร้างความเชื่อมั่น ความศรัทธา ความไว้วางใจหรือความน่าเชื่อถือให้ปรากฏแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหมดในงานธุรกิจ ส่วนผู้ตามที่พัฒนาตนก็จะกลายเป็นผู้ที่สามารถไว้วางใจได้ ทำให้ผู้นำและเพื่อนร่วมงานให้การยอมรับ เป็นปิยบุคคลในองค์กร และสามารถสร้างความประทับใจให้กับลูกค้าที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยงานได้อย่างดีเยี่ยม และสามารถทำงานได้อย่างมีความสุข 2) การสังเคราะห์หลักธรรมเกี่ยวกับการบริหารคน ได้แก่ พรหมวิหารธรรม สังคหัตถุธรรม สัปปุริสสถาน และ อคติ หลักธรรมทั้ง 4 หมวดนี้เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญสำหรับการบริหารคนจากภายในสู่ภายนอก เมื่อสังเคราะห์หลักธรรม พบว่า ผู้นำที่มีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา มีวาจาที่ไพเราะอ่อนหวานที่กลั่นออกมาจากใจ มีการให้และแบ่งปันอย่างมีปัญญาและมีความชอบธรรม ปราศจากอคติ ย่อมได้ใจคนหรือเพื่อน

ผู้ร่วมงาน สามารถประสานประโยชน์สุขให้กับคนหมู่มากได้อย่างชอบธรรม แบ่งปันความสุขความสำเร็จร่วมกันได้ด้วยความรักสามัคคี 3) การสังเคราะห์หลักธรรมเกี่ยวกับการบริหารงาน ได้แก่ หลักอิทธิบาทธรรม กุลจักริภฐิติธรรม โภควิภาค และอปริหานิยธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์, 2552ข, หน้า 149) หลักธรรมทั้ง 4 หมวดนี้เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญสำหรับการทำงาน ใช้การทำงานเป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์ในการฝึกจิตใจ ดำเนินงานธุรกิจโดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เน้นการมีส่วนร่วมโดยธรรมในการสร้างความสุขให้เกิดขึ้นเคียงคู่กับการบริหาร

3. เพื่อวิธานงานวิจัยในสังคมไทย โดยการนำเอาหลักการบริหารที่มีแบบอย่างมาจากพระพุทธเจ้าซึ่งใช้ได้ผลมาแล้ว มาทำเป็นโครงสร้างในประเด็นดังต่อไปนี้ 1) สามารถสร้างเป็นแบบจำลองสร้างหลักสูตรการบริหารเชิงพุทธสำหรับพัฒนาผู้นำองค์กร โดยการนำโครงสร้างเหล่านี้ไปดำเนินงานโดยคำนึงถึงการมีส่วนร่วมเริ่มตั้งแต่มีส่วนร่วมในการรับรู้และศึกษาให้เข้าใจ อาจมีการจัดอบรมผู้บริหาร ผู้ร่วมงาน จากนั้นก็มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติและรับผิดชอบ ร่วมรับผลประโยชน์ และร่วมติดตามประเมินผลเพื่อพัฒนาตน พัฒนาคณะ พัฒนางานต่อไป 2) นำผลวิจัยในส่วนที่เป็นหลักธรรมสำหรับผู้บริหารไปปรับใช้ในองค์กรทางด้านการบริหาร ผู้บริหารสามารถศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องเพื่อนำมาปรับให้เข้ากับบริบทขององค์กรและธรรมชาติของผู้ร่วมงาน ทั้งในส่วนการบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงาน หลักคำสอนในการบริหารตนที่สำคัญ ได้แก่ ขรवासธรรม 4 ทิฎฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม 4 ปาปณิกธรรม 3 และ สปัปฺริสธรรม 7 หลักคำสอนในการบริหารคนที่สำคัญ ได้แก่ พรหมวิหาร 4 สังคหวัตถุ 4 สปัปฺริสทาน 8 และ อคติ 4 ส่วนหลักคำสอนในการบริหารงาน ได้แก่ อิทธิบาท 4 กุลจักริภฐิติธรรม 4 โภควิภาค 4 และ อปริหานิยธรรม 7 การปรับใช้ควรคำนึงถึงเป้าหมายว่า เราปรับใช้เพื่อใคร โดยกำหนดลงไปทีประโยชน์ส่วนรวม หมายความว่าเราจะปรับใช้หลักธรรมเหล่านี้เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่ส่วนรวม คือประโยชน์ตน ประโยชน์ท่าน ซึ่งประโยชน์ในที่นี้ก็คือคุณภาพชีวิตของผู้ร่วมงานในทุกๆระดับนั่นเอง 3) ใช้หลักธรรมการบริหารตน บริหารคน และบริหารงานมาปรับใช้เพื่อการพัฒนาในระดับปัจเจกบุคคล มีการแบ่งปันและดูแล เชื่อมโยงใจของผู้ร่วมงานด้วยความรักความเข้าใจ มีธรรมเป็นเป้าหมาย ส่วนผลประโยชน์เป็นเพียงผลพลอยได้ คือ รู้จักการสร้างเหตุที่ดีที่จะก่อให้เกิดผลที่ดี แต่มุ่งที่การพัฒนาคุณภาพชีวิต ไม่ได้มุ่งที่ตัวผลประโยชน์ในลักษณะเห็นแก่ตัว นอกจากนี้ควรให้การยอมรับซึ่งกันและกัน ให้เกียรติกัน และรู้จักให้อภัยซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะการให้อภัยตนเองในทุก ๆ เรื่องที่มีแรงกระทบเข้ามา การให้อภัยตนเองเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะเป็นการไม่สงัดใจ ออกนอก แต่กำหนดจิตเพื่อพิจารณาใคร่ครวญตัวเองในขณะที่รู้สึกโกรธหรือขัดเคืองผู้ร่วมงาน หลายคนคิดว่าเราต้องจินตนาการออกไปเพื่อให้อภัยคนรอบข้าง ทั้ง ๆ ที่จริงแล้วคนที่เราควรให้ความเมตตาและให้อภัยที่สุดกลับเป็นตัวเราเอง เราสงัดใจออกไปรู้พฤติกรรมคนนั้นคนนี้สารพัด โดยลืมนึกถึงตัวผู้ที่รับแรงกระทบต่างๆ นั้นแท้จริงอยู่ภายในใจเราเอง ไม่ใช่ภายนอก เราให้อภัยคนอื่นได้แต่กลับลืมหักโทษตัวเอง ผลที่ปรากฏเป็นรูปธรรมคือเมื่อเกิดการกระทบทางผัสสะ เราก็กังโกรธเพื่อนร่วมงานอยู่ตลอด และเราก็ต้องพยายามดับความโกรธนั้นด้วยการสงัดใจออกไปแผ่เมตตาเพื่อให้อภัยคนเหล่านั้นครั้งแล้วครั้งเล่า เคยโกรธแล้วจึงต้องโกรธอีก เคยเจ็บปวดใจแล้วจึงต้องเจ็บอีก การให้อภัยที่เกิดขึ้นเราจึงไม่เคยให้อภัยจริง ๆ เพราะเราไม่เคยให้อภัยตัวเอง เราแค่คิดแต่เราไม่ได้รู้สึกจริง ๆ ถึงกันบึ้งของหัวใจที่โหยหาการให้อภัยตลอดชีวิต เมื่อเราให้อภัยตนเองได้แล้ว เราก็ก็นำผู้ร่วมงานได้ เราจะไม่วิ่งไปตามความพอใจหรือความไม่พอใจของใคร ไม่มีอคติ เพราะกลัวสิ่งนั้นสิ่งนี้ แต่จะเป็นผู้ที่เห็นเหตุและปัจจัยตามความเป็นจริง นี่คือนิยามที่จะได้รับในเชิงปัจเจก หากรู้จักนำหลักธรรมมาพิจารณาใคร่ครวญภายในเช่นนี้

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) อันประกอบด้วยการศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาพระไตรปิฎกและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทางพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลัก โดยรวบรวมข้อมูลทั้งจากแหล่งข้อมูลในประเทศและจากแหล่งข้อมูลต่างประเทศ ข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่ หนังสือต่างๆ ที่เกี่ยวกับการบริหารธุรกิจโดยทั่วไป ซึ่งเน้นการบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงานเป็นสำคัญ รวมทั้งศึกษาถึงหลักธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทที่เกี่ยวข้องกับการบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงาน เมื่อผู้วิจัยได้รวบรวมแหล่งข้อมูลต่างๆ ได้ครบถ้วนแล้วก็นำข้อมูลเหล่านี้มาศึกษาทบทวน วิเคราะห์หลักปรัชญา แนวคิดทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงาน เพื่อนำมาเรียบเรียงเป็นวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง จากนั้นนำข้อมูลมาวิเคราะห์ใหม่ในทัศนะของการบริหารธุรกิจตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อสร้างความเข้าใจในหลักปรัชญาและแนวคิด เพื่อนำไปสู่ข้อสรุปในการวิจัยครั้งนี้

ผลการวิจัย

1) แนวคิดการบริหารธุรกิจและหลักธรรมที่พบได้ในพระสูตรหลักธรรมเกี่ยวกับการบริหารตน ได้แก่ ฆราวาสธรรม ทิฐุธรรมมีกัตถสังวัตตนิคัณธรรม ปาปณิกธรรม และ สปัปฺริสธรรม ส่วนหลักธรรมเกี่ยวกับการบริหารคน ได้แก่ พรหมวิหารธรรม สังคหัตถุธรรม สปัปฺริสสถาน และอคติ ส่วนหลักธรรมเกี่ยวกับการบริหารงานที่ ได้แก่ หลักอิทธิบาทธรรม กุลจักริฐิตีธรรม โภควิภาค และอปริหานิยธรรม หลักธรรมทั้ง 3 ส่วนนี้ล้วนเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญสำหรับการบริหารตน บริหารคน และบริหารงาน เป็นการทำงานโดยใช้หลักธรรมเป็นตัวขับเคลื่อน กิจการงานใด ๆ ล้วนเป็นเพียงเครื่องมือหรืออุปกรณ์ในการฝึกจิตใจให้ตั้งมั่นอยู่ในธรรม ดำรงอยู่ในธรรม และมีเป้าหมายเพื่อธรรมในทุกกิจกรรมการบริหาร ส่วนผลประโยชน์ใด ๆ อันเกิดจากการบริหารตามหลักพระสูตรต้นตปิฎกถือเป็นผลพลอยได้ จึงเห็นได้ว่า หลักการบริหารในพระสูตรต้นตปิฎกนั้นเน้นการสร้างเหตุอันนำมาซึ่งโภคทรัพย์ทั้งภายในและภายนอก สามารถสร้างเครือข่ายคนที่เป็นกัลยาณมิตรร่วมกัน และกัลยาณมิตรเหล่านั้นก็เป็นส่วนเสริมให้เกิดเครือข่ายการทำงานที่สังคมให้ความเชื่อถือและเป็นการบริหารงานที่มีความสุขที่เกิดขึ้นกับตนเองและสังคมส่วนรวม มีความเป็นธรรมาภิบาล เพราะเน้นการมีส่วนร่วมบนความจริงใจทั้งทางด้านนิติธรรม คุณธรรม จริยธรรม จึงเกิดความโปร่งใสจากภายในสู่ภายนอก สร้างความน่าเชื่อถือโดยธรรม เป็นความสุขร่วมกันของผู้มีธรรมเป็นเป้าหมายร่วมกันในการดำเนินธุรกิจ

2) การบริหารธุรกิจตามหลักธรรมที่พบได้ในพระสูตร อาจมีได้หลายรูปแบบแต่ทุกแบบเน้นที่ความสำเร็จเป็นจุดหมายเหมือนกันโดยใช้วิถีต่าง ๆ กัน จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารงานวิจัยนี้ การบริหารตามพระไตรปิฎกนั้นเน้นการฝึกฝนข่มจิตใจของตนให้อยู่เหนืออารมณ์ โดยฝึกทั้งศีลด้วยการรักษากิริยามรรยาทและปฏิบัติสมาธิ ทำจิตใจให้มั่นคงไม่หวั่นไหวกับสิ่งที่เข้ามากระทบ และเจริญปัญญาให้รู้เท่าทัน รู้เหตุ รู้ผล ไม่เป็นทาสของอารมณ์ รู้จักประยุกต์หลักธรรมมาใช้อย่างรัดกุม ใช้ปัญญาแก้ปัญหาในทุกสถานการณ์อย่างมีเหตุผล รู้จักรักษากิริยามรรยาทตนเอง ให้ดี (การครองตน) ได้แล้วก็พึงค่อยสอนผู้อื่นให้รู้และกระทำตามด้วยการปรารถนาดีต่อผู้อื่นโดยใช้คุณธรรม เอาใจใส่สมาชิกในองค์กร ปลอดภัยให้กำลังใจกันและกัน (การครองคน) รู้จักใช้บุคคลตามความสามารถของแต่ละคน ในการปกครองด้วยหลักแห่งธรรมาภิบาล เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม เกิดประโยชน์แก่บุคคล แก่สังคมหมู่ใหญ่ แก่มวลมนุษยชาติ (การครองงาน) หลักการบริหารทั้งหมดคือกิจกรรมที่ผู้บริหารต้องดำเนินการ เพราะมีความเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของประชาชน หน่วยงาน สถาบัน องค์กร คือ การกินดี และอยู่เย็นเป็นสุข ถ้าผู้บริหารดีนั้นหมายถึงต้องสามารถจัดการกับปัญหาต่าง ๆ เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขของแต่ละบุคคลได้ หากนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในการบริหาร

องค์กรจะสะท้อนให้เห็นถึงภาวะความเป็นผู้บริหารตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ปกครองโดยธรรมอย่างสม่ำเสมอสมบรูณ์มีอันยากแก่คนพาลทั่วไปจักทำลายล้างได้ ทรงแสดงให้เห็นว่าหลักธรรมเป็นเกราะคุ้มครองผู้ประพฤติปฏิบัติและนำประโยชน์สุขมาสู่ผู้ที่อยู่ใต้การปกครองโดยธรรม และสำหรับการบริหารทั่วไป มักจะเน้นที่รูปแบบและกระบวนการและการเอาจริงจังกับความสามารถจนขาดหลักความเคารพนับถือกัน มุ่งประโยชน์ที่จะได้รับมากกว่าการที่จะให้ การบริหารสมัยใหม่มักจะใช้หลักการสังเกตความต่าง แล้วใช้ช่องว่างแสวงหาความได้เปรียบเน้นแข่งขันมากกว่าแบ่งปันเพื่อนร่วมอาชีพเป็นคู่แข่ง บางครั้งคิดเป็นศัตรูไปเลยก็มี จะขยายตลาดด้วยการจูงใจโดยใช้กิเลสตัณหาเป็นเครื่องมือ บางครั้งเบียดเบียนแม่แต่ลูกค้าและสิ่งแวดล้อม มักสั่งสอนให้บริโภคนิยม ใดๆ จะได้ขายมาก ใดๆ จะได้กำไรมาก ใดๆ และสร้างความเชื่อต่อตราหือให้จงรักภักดีว่าไ้แก่กว่า จนลืมหลักแห่งคุณธรรม ความเคารพนอบน้อม ผู้บริหารจึงขาดคุณธรรมในการบริหารจัดการ แต่การบริหารเชิงพุทธจะใช้หลักเมตตาธรรม การใช้หลักสายกลาง การใช้วิธีธรรมชาติ การให้ความสุขบนความพอเพียง เน้นสัจจะ ลดบริโภคนิยม เน้นการแบ่งปันมากกว่าแข่งขัน ไม่สร้างการเบียดเบียน และสร้างทิวทัศน์ที่ถูกต้องให้กับผู้รับและผู้ใช้หลักวิธีการบริหารที่ดี เน้นปัญญามากกว่าสอนให้เชื่อแบบผิดๆ

3) การวิธานงานวิจัยในสังคมไทย ผู้วิจัยเสนอว่าควรนำเอาผลการวิจัยไปสร้างและขยายผลเป็นแบบจำลองหลักสูตรการบริหารเชิงพุทธสำหรับพัฒนาผู้นำองค์กร และนำผลวิจัยในส่วนที่เป็นหลักธรรมสำหรับผู้บริหารไปปรับใช้ในองค์กรทางด้านการบริหาร ใช้หลักธรรมการบริหารตน บริหารคน และบริหารงานมาปรับใช้เพื่อการพัฒนาในระดับปัจเจกบุคคล และควรประยุกต์พื้นฐานของกระบวนการทรรศนหลังนวยุคสายกลางจึงจะตอบสนองความสุขตามสัญญาตามสัญญาได้จริง คือ มีการสร้างสรรค์ ปรับตัว ร่วมมือ แสวงหา และมีธรรมาภิบาลที่สร้างความสุขร่วมกัน

อภิปรายผล

1. หลักการบริหารทั้งหมดคือกิจกรรมที่ผู้บริหารต้องดำเนินการ เพราะมีความเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของประชาชน หน่วยงาน สถาบัน องค์กร คือ การกินดี และอยู่เย็นเป็นสุข ถ้าผู้บริหารตีนั้นหมายถึงต้องสามารถจัดการกับปัญหาต่าง ๆ เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขของแต่ละบุคคลได้ หากนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในการบริหารองค์กรจะสะท้อนให้เห็นถึงภาวะความเป็นผู้บริหารตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ปกครองโดยธรรมอย่างสม่ำเสมอสมบรูณ์มีอันยากแก่คนพาลทั่วไปจักทำลายล้างได้ ทรงแสดงให้เห็นว่าหลักธรรมเป็นเกราะคุ้มครองผู้ประพฤติปฏิบัติและนำประโยชน์สุขมาสู่ผู้ที่อยู่ใต้การปกครองโดยธรรม การบริหารธุรกิจตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นการบริหารธุรกิจด้วยเจตนาอันบริสุทธิ์ คือ อโลภะ โอทสะ และโอโมหะ (เมธา ทธิเมทาธิปและคณะ, 2558, หน้า 69) สามารถอภิปรายได้ว่า หลักการบริหารโดยทั่วไปนั้นจะต้องสามารถปรับปรุงแนวทางการปฏิบัติงานและพฤติกรรมอันพึงประสงค์ของผู้ปฏิบัติงานได้ มีความรู้คุณธรรมหรือธรรมาภิบาล ซึ่งสอดคล้องกับ พระมหาสุภีร์ จิตตเมธ (2533, หน้า 90) ได้ทำวิจัยเรื่อง “พระพุทธศาสนาที่ควรนำมาประยุกต์ใช้กับการบริหารราชการ (Buddhism to Be Applied in Public Administration)” ผลการวิจัยพบว่า “หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาสามารถเป็นแนวทางในการปฏิบัติงานของข้าราชการและสามารถยกระดับจิตใจเพื่อปรับปรุงการทำงานและความเป็นอยู่ของข้าราชการและประชาชนให้ดียิ่งขึ้น โดยเฉพาะสังคมที่มุ่งเน้นถึงการพัฒนาทางด้านวัตถุเช่นในปัจจุบันนี้สภาพจิตใจที่ดีเยี่ยมเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่จะมองข้ามเสียมิได้ เพราะเป็นรากฐานที่จะนำไปสู่การพัฒนาในด้านอื่นๆ จุดยืนที่สำคัญของการบริหารราชการในยุคสมัยใหม่ ก็คือ การสร้างความสำนึกเพื่อให้เกิดความรับผิดชอบต่อหมู่คณะและสังคมบ้านเมือง” และสอดคล้องกับ นรี ภาวการตานันท์

(2538, หน้า 100) ได้ทำวิจัยเรื่อง “การบริหารการเมืองการปกครองในแนวพุทธศาสนา โดยศึกษาจากพระไตรปิฎก (The Concept of Politics and Governance in Buddhism; A study of Thai Thinkers and the Tripitaka)” ผลการวิจัยพบว่า “การบริหารระบบการเมืองการปกครองที่ดีนั้น ในพระไตรปิฎกมิได้กำหนดว่าจะต้องมีรูปแบบประการใด หากได้นำหลักธรรมมาปฏิบัติ หรือหลักธรรมมาเป็นแม่บท เช่นเดียวกับรัฐธรรมนูญนั่นเอง ซึ่งหลักธรรมมาปฏิบัติมีพื้นฐานมาจาก โภธิปักขิยธรรม นั่นเอง

2. การบริหารเชิงพุทธจะใช้หลักเมตตาธรรม การใช้หลักสายกลาง การใช้วิถีธรรมชาติ การให้ความสุขบนความพอเพียง เน้นสัจจะ ลดบริโภคนิยม เน้นการแบ่งปัน มากกว่าแข่งขัน ไม่สร้างการเบียดเบียน และสร้างทิวทัศน์ที่ถูกต้องให้กับผู้รับและผู้ใช้หลักวิธีการบริหารที่ดี เน้นปัญญามากกว่าสอนให้เชื่อแบบผิดๆ สามารถอธิบายได้ว่า เมตตา คือ ความปรารถนาดี ต้องการช่วยเหลือผู้อื่นให้มีความสุข การนำหลักเมตตามาบริหารงานทั้งในส่วนภาครัฐและเอกชนย่อมช่วยให้เกิดการเกื้อกูลกัน ปราศจากการเบียดเบียน ซึ่งสอดคล้องกับ พระสุทธิพงศ์ ธรรมพิทักษ์ (2544, หน้า 36) ได้วิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท: ระหว่างพระเจ้าพิมพิสาร กับ พระเจ้าปเสนทิโกศล” ผลการวิจัย พบว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหมคือธรรมประจำตัวของผู้ใหญ่ ผู้ปกครอง ผู้บริหาร มีลักษณะเป็นธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐหรือผู้มีจิตใจยิ่งใหญ่ และใช้เป็นหลักกำกับความประพฤติ จึงจะเชื่อว่า ดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายโดยชอบ ดังพระเจ้ามขทเวแห่งมิลินทรประพุดติอยู่อย่างสม่าเสมอมิได้ขาดจนได้รับการยกย่องว่า ธรรมราชา หรือ พระเจ้ามหาสุทิสสนะ ประพุดติในพรหมวิหารธรรมเมื่อ สวรรคตไปแล้วไปเกิดในพรหมโลก มีหัวข้อธรรม ดังนี้ 1) เมตตา คือ ความปรารถนาดี ต้องการช่วยเหลือผู้อื่นให้มีความสุข หรืออยากให้ผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครองมีความสุข และ คิดทำประโยชน์แก่ผู้ที่อยู่ใต้ปกครองทั่วหน้า 2) กรุณา คือ ความสงสาร อยากช่วยเหลือให้พ้นจากความทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากของผู้ใต้ปกครองที่ได้รับความเดือดร้อน 3) มุทิตา คือ ความพลอยยินดี ในเมื่อเห็นผู้ใต้ปกครองมีความสุข ประสพกับความสำเร็จ เจริญยิ่งขึ้นไป 4) อุเบกขา คือ ความวางใจเป็นกลาง ไม่ยินดียินร้าย ปฏิบัติด้วยความเที่ยงธรรม

สรุป

ประเด็นหลักของผลการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ การบริหารธุรกิจตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นการบริหารธุรกิจด้วยเจตนาอันบริสุทธิ์ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ดำเนินธุรกิจตามหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาเพื่อบริหารตน บริหารคน บริหารงานให้เป็นไปโดยธรรม เน้นการมีส่วนร่วมแบบสามัคคีธรรมเพื่อเสริมสร้างความสุขและความสำเร็จร่วมกัน มีธรรมเป็นเป้าหมายในการดำเนินธุรกิจ ส่วนผลประโยชน์ เช่น กำไร การได้รับการยอมรับ สรรเสริญ เป็นต้น เป็นเพียงผลพลอยได้

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้ให้เกิดประโยชน์

จากการวิจัยเรื่อง “การบริหารธุรกิจตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท” พบว่า มีประโยชน์ต่อการนำไปบริหารงานทางธุรกิจเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้ประกอบการหรือนักธุรกิจ ดังนั้น จึงควรมีการนำไปวิเคราะห์เพื่อการประยุกต์ใช้ต่อไปให้ครบทั้ง 3 ด้าน ได้แก่ ด้านการบริหารตน ด้านการบริหารคน และด้านการบริหารงาน

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการทําวิจัยในครั้งต่อไป

ควรมีการวิจัยเชิงคุณภาพในหัวข้อต่อไปนี้

- 1) ควรมีการวิจัยเรื่อง “หลักการบริหารตามหลักพุทธปรัชญามหายาน”
- 2) ควรมีการวิจัยเรื่อง “เปรียบเทียบหลักการบริหารตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาทและพุทธปรัชญามหายาน”

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง*. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา.
- นรี ภาวการตานันท์. (2538). *การบริหารการเมืองการปกครองในแนวพุทธศาสนา: ศึกษาจากนักคิดและพระไตรปิฎก*. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2552ก). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2552ข). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ.
- สาคร สุขศรีวงศ์. (2559). *การจัดการ: จากมุมมองนักบริหาร*. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพฯ: บริษัท จี.พี.ไซเบอร์พรินท์ จำกัด.
- อนิวัช แก้วจันทน์. (2557). *หลักการจัดการ*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: บริษัท นำศิลป์โฆษณา จำกัด.
- พระมหาสุภีร์ ฐิตเมธ. (2533). *พระพุทธศาสนาที่ควรนำมาประยุกต์ใช้กับการบริหารราชการ*, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระสุทธิพงษ์ ธรรมพิทักษ์. (2544). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท: ระหว่างพระเจ้าพิมพิสาร กับ พระเจ้าปเสนทิโกศล*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- เมธา ทริมเทพาธิป กীরติ บุญเจือ และ พระมหามหวินทร์ ปุริสุตโตโม. (2558). *เกณฑ์ตัดสินความจริงตามหลักกาลามสูตร: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ วิจัย และวิธาน*. *วารสารวิชาการรมยสาร*, 13(3): 69-78.
- Kingsbury, C. J. R. (1965). Cassiterite and wolframite veins of Aberfoyle and Storley's Creek, in McAndrew, John, ed., *Geology of Australian ore deposits: Australasian Inst. Mining and Metallurgy Proc., Vol. 1*.
- Mondy, W. R. & Noe, R. M. (1990). *Human Resource Management*. Boston: Allyn and Bacon.
- Vatsyayan, K. (1986). *Made Easy Ethics*. New Delhi: Kedar Nath Ram Nath.